

Наталка Лисенко, канд. філол. наук

Поетика роману У. Самчука «Гори говорять!»

Поетика роману в 2-х частинах У. Самчука «Гори говорять!» (1932-1933; Ясіня-Прага) позначена підвищеною емоційністю та образністю, тропами, стилістичними фігурами. Характер асоціацій письменника виявляється в домінуванні метафоричної системи, закоріненої у фольклорній і біблійній символіці. Оживотворення або персоніфікація гір, починаючи від назви роману «Гори говорять!», - метафора, що сприяє поетичному олюдненню Карпатського регіону України, де гори свідки слави і безслав'я, боротьби за свободу, «воскресіння із мертвих», завдяки «особливому слову», котре «проникло в глибини, у височі, відп'яло далечінь, загілось у буревії душ і серцець небувалим полум'ям, досягло кам'яних гірських уст...» [15, 260]. Символіка застосовується автором у тих випадках, коли мова йде про буденні чи визначальні моменти життя гуцулів, про моральні й етичні проблеми людини і часопростору, в якому розгортаються події. Використання біблійних сюжетів, безперечно, опирається на давню традицію, яка склалася в світовій і вітчизняній художній і суспільно-політичній практиці.

Читаючи і перечитуючи «Гори говорять!» пригадуєш слова І. Вишенського: «Проходилемся мислюю, вмьсто проходки, во отповьдної книжце...» [4, 34]. Письменник-полеміст говорив про Біблію... Безсумнівно, Книга Книг зайняла значне місце в тексті У. Самчука. Художник слова звертається до Старого й Нового Завітів: від використання сюжетів - через алегоричне вираження авторських ідей у ремінісценціях, прикладах, алюзіях - до діалогічного відштовхування від Біблії, й потрактування її тем і мотивів у тісному зв'язку з болючими українськими національними проблемами.

Привертає увагу епіграф, який має перша частина роману, а саме: «Настане суд!» [15, 5]. Це поширений крилатий вислів з найзагадковішої книги Нового заповіту «Об'явлення св. Івана Богослова». Вона належить до т. зв. пророцьких книг, де йдеться про «апокаліпсис», тобто «останні часи» на Землі, дні Божого суду над людьми. Нагадаємо, що вона складається із 22 глав, де за допомогою езотеричних, космічних ситуацій та учасників подій, названих символічно-алегоричними іменами, описано вірогідний кінець світу, боротьбу Добра і Зла, Світла й Темряви. Ідеї, думки й образи «апокаліпсису» активно використовуються митцями протягом багатьох поколінь. В українській літературі мотив кінця світу простежується у поезії бароко, Т. Шевченка, А. Метлинського, символістів, Т. Осьмачки та ін. [5, 56]. Епіграфи до першої («Настане суд!») і другої («Заговорять і Дніпро і гори...») частин роману Самчука відсилають читача до відомих рядків Кобзаря:

Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро і гори! [17, 331] ...

Автором проводиться й підсилюється в тексті й мотив «воскресіння із мертвих» підкарпатських русинів, тобто скинення вікового ярма панування угорців. Отож, спостерігаємо у романі «аплікативне накладання», або використання цитат з текстів - Біблії й «Кобзаря».

У. Самчук виніс на сторінки роману дражливе питання - змагання за Карпатську Україну, яке й нині не затухає. Приміром, згадаємо статті О. В. Мишанича «Політичне русинство - сепаратизм у дії» [11] й Р. Висоцького «Змагання за Карпатський П'ємонт - Карпатську Україну» [3]. Варто звернутися й до спадщини закарпатського просвітителя О. Духновича (1803-1825), який констатував: «Поставили собі за принцип заснувати велику угорську державу і вирішили, що тільки єдина угорська мова має запанувати...» [2, 8]. У статті «Состояніє Русинов в Угорщині» (1849) письменник твердить, що історія закарпатських русинів-українців до мадярського панування була «тая самая, что всего народу руського, понеже до часу сего од общеруського племені одділені не были» [2, 11]. Викликає інтерес також текст протесту підписаний І. Франком, та В. Гнатюком від 15 червня 1896 р. , під назвою «І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського

тисячоліття». Виступаючи на захист україно-руського народу, його мови, культури, автори звертаються до угорської інтелігенції та священників, а також до руського духовенства і культурно-освітніх діячів, котрі, на жаль, «наскрізь змадяршені, встидаються руської мови, цураються рідного люду» [16, 345]. Гнівно звучать факти: «Яко пастирі 500 000-ного руського люду, вони не тільки не знають мови того люду, але й не хочуть її навчитися, а що більше, бажали б її нівечити з світї землі - може одинокий в нинішнім цивілізованім лиця приклад безграничного отупіння всякого морального почуття!...» [16, 343]. Питання моральної відповідальності еліти перед народом, проблематика втрати національної свідомості, підсилена шевченківськими оскарженнями - наскрізна тема роману «Гори говорять!».

Процитуюємо втретє І. Франка. Ці слова якнайкраще ілюструють зраду провідників, проти якої бунтує й У. Самчук: «Мадяризація зробила їх не тільки перевертнями і ворогами власного народу, але рівночасно здеградувала їх морально, поробила їх сибаритами, підляками, лизунами, прислужниками панськими, згасила в їх душах всяке ідеальне змагання, всяке етичне почуття...» [16, 345]. Письменник виводить на арену, на зміну гнобителям угорцям і євреям (Йойна Розенкранц, Онде Блотрайх, Артур Шульман), зрадникам народу (лісничий Микола Йонашів, священник Бачинський, Гриць Янчеюк) нове і мужнє покоління гуцулів (брати Цокани - Юрко, Павло і Дмитро, Гнат Туландан, Марійка Манівчук, Кіті Йонашівна), які в «боротьбі за життя» [15, 175] проторили першу половину дороги між вчора і завтра, щоб «добровільно стати українцями, без будь-якого тиску зовні, щоб з колишньої етнічної маси стати частиною української нації» [11, 2].

На нашу думку, стилістика твору - неоромантизм. Націєтворчі осягнення визначають щирість переконань Самчука-прозаїка. Зазначимо, що йому притаманне, як майже всій українській еміграційній літературі міжвоєнного округу, художнє пізнання й використання історії. Воно нерозривно пов'язується з вирішенням певних ідеологічних завдань: творити українську легенду, з сильних і вольових людей «формувати нові підстави будучого храму» [15, 181] соборної самостійної незалежної батьківщини. Згадаймо, розповідь автора про доведених до відчаю чужими й своїми поневолювачами гуцулів. Сусіди уважно слухають спогади

Івана Шутки, який побував за горами (див. : 11 розділ II-ї частини). Він представляє землю за горами так: «Там, чесні газдове, земля така, що масти нею хліб, гей би маслом і їж...» [15, 182]; «То, чесні газдове, тота Україна, що сорок мільйон народу рахує, виживляє, знаєте, півсвіту. А ось ми тут гинемо. То є кривда велика, бо і ми українці, бо і то наш хліб» [15, 183]. Після такого представлення горяни марять тим далеким краєм: «Україна ввижалася кожному Божим образом. Вона вислухає й допоможе...» [15, 183]. Історизм Самчука опоетизований любов'ю до минулого сучасної Батьківщини, й, особливо, до Карпат. Вона щедро проривається в образах природи, у характеристиках гуцулів, у використанні карпатських легенд і міфів, апокрифів. Наприклад, молитва Олени з 2-го розділу першої частини. Текст надає особливої ритміки сакрально-містичного характеру, який вкладали прості люди в молитву. Вона базувалася на земних реаліях, де святі осучаснено олоднені, проганяють Зло, пробивають дорогу Добру: «Боже світло з хати - сам Христос до хати. Христос над вами, коло нашого двора - кам'яна гора...Осикове кілля, мідяна стіна. До нас лихо не йди, не прийди, бо об мідяну стіну уб'єшся , а на осикове кілля проб'єшся. На горі свята Пречиста з огненным мечем. Добре пропускає, а лихе стинає. Добраніч, янголе, на поміч. Абись-ме легко спали, щасливо рано встали. Богу ся помолили й до праці ся взели...Свята Пречиста по городі ходить, Ісуса Христа за руку водить. Привела його над чорне море; над чорним морем золота церква. А в тій золотій церкві три золоті престоли. На одному Божі ризи, на другому Божі книги, на третьому сам Христос сидить і сесю молитвоньку читає. Хто сесю молитвоньку помолиться в п'єтненьку до постоньку, а в суботу до схід сонця, а в неділю до служби Божої, тому царство отворено, а пекло замкнене на віки віков, амінь». Використаний Самчуком сюжет напрошується до згадки про «Скорбну матір» П. Тичини, в якій переосмислено сюжет «Ходіння Богородиці по муках». Аналізуючи текст роману, знаходимо попри згадки про біблій-книги, церкву, алюзії з «Повісті минулих літ» (див. : 15 розділ I-ї частини). На нашу думку, автор мав на увазі слова «Всім дано говорити / І хай всі народи звеличують славу Творця своєю мовою...» [12, 20].

Прозу Самчука можна порівняти з поезією Є. Маланюка, який у циклі «Карпатський триптих» (1932) писав: «В шоломах гір, як вої-невмираки, / Карпати скам'яніли в

віщі знаки...» [10, 291]. Мов би продовженням сказаного поетом стають слова з роману: «Очі шлють гляд за гляд до шпилів гір, що вгрузли в саме нутро планети й лежать ось ніби забуті на бойовищі шоломи якихось велетенських воїнів. У хмарах, у стрільній блакиті грузнуть маєстатно їх верхища. На них ліг знак сонця, круглий, урваний, а над ними золотий, кутий троякий знак сильних, знак вічно бажаючих перемоги...» [15, 260].

Наратор не випадково починає твір цитатою-написом, розташованої на двірку тієї хати, в якій він народився : «Сеї кров власними силами і допомогою Божою збудував Іван Цокан, господар з Ясіня року Божого 1825...» [15,5]. Наголошує, що «ті глибоко й дбайливо різьблені лапаті слов'янські літери» нагадували про «дедя», тобто того, хто поставив з «допомогою Бога...старий наш кров...» в Ясені-Кевелеві, коло лісу, майже під горою Петрус, «звідки також чудесний вид на Говерлу» [15, 6].

Гуцульщина або «Унгварська Україна», місце, де переважно розгортаються колізії роману, які розповідає-пригадає з п'ятнадцятирічної відалі безпосередній учасник подій 1914-1919 рр. Дмитро Цокан. Нині «гуцул забився знову в щілину, - констатує наратор поразку визвольної боротьби підкарпатських українців у січні 1919 року. - Маляри як панували, так і панують, тільки під зміненою вивіскою москвофілів...». Дмитро мешкає з Кітї Йонашівною в Ясеню-Центрі, «де маємо тепер ще одну садибу й де скоро десяток років живу і я» [15,6]. Наратор себе представляє, як літописця подій. Це виявляється у 26 -му розділі другої частини роману: «Я ж в останні часи веду дике для наших обставин життя. Обложившись книгами, часописами, озброїв вуха слухавками. А очі окулярами, цілі дні проводжу за столом для писання...» [15, 256].

Символіці дому, інтер'єру, а також карпатській природі письменник надає величезного значення. У канві твору ці поняття багатогранні.

Адже відомо, що хата - символ Всесвіту; батьківщини, рідної землі; безперервності роду; тепла затишку; святості добра і надії; материнської любові; захисту і допомоги. Хата, за словами О. Афанасьєва, була «першим язичницьким храмом» [13, 132]. З прийняттям християнства - до її інтер'єру додалися освячені в церкві ікони. Письменник у першому розділі акцентує увагу на давніх українських

традиціях, де тісно переплелися язичницькі й християнські сюжети.

Двірок, за Самчуком, тобто дім, а в ньому сволок (брус, на якому тримається стеля в хаті) на Україні завжди символізував міцність оселі, ним завжди пишались, вихвалялись перед гостями. На ньому вирізьблювали дату спорудження, прізвище, ім'я господаря. Згадували Всевишнього. Це свідчить, як твердить у праці «Культурні переживання» М. Сумцов, про повагу українців до Бога, грамоти, писання, а також про схильність до історичної обґрунтованості житла, міцного й розумного поєднання сьогоднішнього з минулим, здатності надавати буденним речам символічного значення [6, 60]. Стіл також відігравав функцію певного магічного символу, бо хліб, який лежав на скатертині, хліб насущний - це, і дім, і всесвіт, і результати праці. У старій, батьківській хаті «гурточок хлопчиків у козушках сидять навколо столу й пильно вслухаються до голосу учителя» [15, 9]. У новій - один із цих хлопчаків, Дмитро, «цілі дні проводить за писанням», щоб мудрими словами розповісти про Першу світову війну, революцію, повстання 1919 року в Ясіня-Центрі й любов (пари-герої: Павло Цокан - Марічка Манівчук, Дмитро Цокан - Кіті Йонашівна, Юрко Цокан-Параня; антигерої: батько Марійки й брати Манівчуки, Микола Йонаш, Гнат Янчеюк), Символ єднання Карпат і України, а відтак всіх її регіонів, Самчук, голосом наратора озвучує через характеристику Марійки Манівчук: «Це жінка нової раси, сильної й незалежної. Вона віднайдена й виявлена світові. Це Україна» [15, 234].

Дмитро представляє нову інтелігенцію Закарпаття. Він, як характеризує його Кіті своїй матері - «втілення живучості гуцульської душі» [15, 193], «аристократ від природи» [15, 194], представник глибокої й безпосередньої культури, що її мали в собі гноблені віками гуцули, «горді і амбітні», але не злі, в біді не видадуть товариша й ніколи не зрадять» [15, 12]. Відчувається особлива симпатія автора до жіночих образів: матері, Марійки, Яринки, Олени, Естерки, Парані та Кіті, «кнегиньки» [15, 207], так велично вітає її свий гуцул - дід Стефан.

Дім Цоканів, головних персонажів твору, «це дебела суковата будова. Тривкий смерековий зруб, критий гонтами, з сильним дерев'яним помостом. Обстановка проста, але міцна. Тяжкий з бучини, цяцькований різьбою стіл. Довгі й широкі

попід стінами лавиці. На передній стіні в два ряди образи, які століттями стягалися сюди зо всіх сторін - з Мукачєва й Ужгорода, з далекого Почаєва й навіть з Києва. При вході ліворуч всевладно розложилася широка гуцульська піч. Від неї до передньої стіни вмістилося розлоге ліжко, а над ним жердка, завішана ліжниками, кожухами, петиками та різним шматтям. » [5, 6]. Сюди, до цієї хати, сходилися краєни. Господарі «зморщені, погано голені, з наївними обличчями», в зубах у кожного люлька, толкують святе письмо...

Часто вечорами в хаті Івана Цокана світиться маленька нафтова лампа, часто збираються горяни, серед них всезнаючий Ключурек, містичний епізодичний персонаж. Наратор, молодший син Цокана, Дмитро, дає таку характеристику: «Піпа його димить, мов комин. Чорний, костистий кулак лежить на ляді стола. Неясна заборсана димом тінь його постаті на стіні» [5, 9]. Ключурек знав багато дивних історій про гибель сто тисяч татар, про Довбуша, про бусуркань (відьма), про гада великого в золотій короні: «О, скільки того Ключурек знав!» [5, 11]. Цей персонаж є носієм минулої слави, бувальщини, а також проєкції майбутніх бур.

Послугуючись словником Б. Грінченка, дізнаємося й про полярне трактування призначення дому: житло / не житло, тобто дім, кімната, могила [6, 3]. Розглядаючи текст, його колізії, долі персонажів, ствердимо, що у романі домінують згадані нами протилежності. Автор акцентує увагу на розмовах горян: «Тепер Ключурек вечорами Апокаліпсису читає: «настане страшний суд і будуть судиться праведні й грішні. Всім дасться по заслугі. Всі дістануть своє, «як сі заслужив, як сі постелив, так віспися» [15, 9]. Виявляються вони в глобальному протистоянні карпаторусинів угорській владі, й своїм запроданцям.

Слово-образ гора передає узагальнений образ карпатської землі, закарпатців. Автор вживає його як синонім до слова-образу гуцул. Гора водночас - і символ високості, піднесення (з гори далеко видно навкруги), надія на «єдність з тамтими братами за горами» [15, 181], тобто з Києвом, з Україною. Особливої поетичності й краси набуває в романі образ гуцульських гір, які сняться Дмитрові на війні...Через цей сон розкривається назва роману.

Фронтіві штаби розташувалися в якомусь панському маєтку, в кімнатах, «на помості, під стінами, на розтроснених полицях, лежать, стоять, висять книги...» [15, 67]. Солдати

лазили і топтались по них навмисне. Дмитро запитує себе: «Чому ж я не виліз і не топтався по них?» І сам відповідає на це питання так: «Пригадалася також товстюча, у дерев'яних палітурках книга, яка лежала в повішеного мадярами вуйка під сволоком, і яку звали Біблія. Вуйко брав її бувало й довго читав. Після й я брав. До цього часу чую в руках її тяжість...» [15,67]. Бажання Дмитра прочитати всю Біблію і «збожеволіти», щоб зрозуміти - є свідчення ствердження надетнічних культурних цінностей, водночас виступає як звернення героя до авторитетного критерію моральності.

За сюжетом твору Дмитро знайомиться з Борисом Верхолюю (розділ 14, частина 1-ша), який читав йому «до смерку «Кобзаря» Т. Шевченка. Наратор цитує, не називаючи віршів, допускаючи незначні неточності, рядки з поезій «Іван Підкова» («Було колись на Україні, ревіли гармати. Було колись запорожці вміли панувати...») та «До Основ'яненка» («Де ви забарились?!...Верніться!»- «Не вернуться, загуло, - сказало «Сине море. - «Настане суд!»). З'єднавши рядки з різних текстів («Іван Підкова» і «Посланне...»), автор надає цим самим безпосередності розповіді Дмитра, котрий вперше слухає, запам'ятовує і осмислює історію України, вимовлену поетичним рядком. Текст Шевченка викликають у нього асоціації з Новим завітом, виникають апокаліптичні візії: «Се конь блідий, а на нім вершник і ім'я йому смерть». І з'явиться янгол з трубою і згук труби його почують від заходу на схід. Устануть мертві з гробів і настане суд!» [15, 70]. У сні Дмитро бачить гори, які сяють...«Місяць здобив їх золотом, а наша стара Говерла поволі зрушується з свого місця. Струшує шапкою туманів і йде. За нею зрушуються інші в довгий ланцюг велетнів мандрує перед моєю увагою. Вони не мовчать. Вони говорять. Вони йдуть на суд. Зорі затремтіли, слухаючи мову гір. Настане страшний суд...» [15, 70]. Отож, мотив суду над неправедними й віра в майбутнє Карпат, їхнє воскресіння, не лише витікає з Біблії, а водночас пов'язується аплікаційними засобами, тобто введенням в літературний текст цитат із названих творів Шевченка.

Образ гуцульської хати є символом одного із регіонів української землі, який поступово, в силу розгортання подій, набуває символу-дому всієї України. «Тепер вони пізнають, - каже Павло Цокан, - що гуцул і українець це - одно й те саме...От коли гори заговорять нашою мовою, мовою дужих і

свідомих дітей великого народу» [15, 234]. Отож, автор з'єднує образ гуцульської хати, карпатських гір із бажанням її господарів позбутися приниження і гноблення, схильністю до самодостатнього життя в межах своєї української родини і нації, у нестримному бажанні мати домашній затишок, бути незалежним і вільним. Самчуку вдалося розповісти мовою художньої правди як формувалася віра (від чутки про українців, «якусь там Україну і Київ», про жовто-блакитні стрічки) й відбувалася ідентифікація себе з усім українським народом. «Воскресіння» і єднання передані словами Павла Цокана: «Дзвонити в дзвони! Співати гімни! Здвигати пам'ятники до небес і вперто, ступ за ступом, нести вперед свою любов жагучу, творити там життя, де панувала смерть» [15, 245]. Через ескізний образ малого брата Гната Тулайдана, втілюється майбутнє краю - разом з Україною: «...На кресані в нього забруднена й вилянула стрічка з жовтої й синьої барви, а в колибі над місцем, де він спить, висить закопчена до невпізнання картинка. Придивившись добре, можна розпізнати риси Тараса Шевченка. Пучечок свіжих квітів теліпаються на гвіздку картини...» [15, 258].

Мовна палітра Самчука надзвичайно візуальна. Він змальовує Гуцульщину як маляр. Небо і земля, гори і потічки, літо і осінь, ранки та ночі - все це виникає в уяві читача, чарує мінливими барвами, зливається в єдину пантеїстичну музику природи: «Я, зрештою, як і кожний гуцул, не вмію скаржитися. Для мене все добре. Ось щось мені здумалося, піднімаюсь та йду в ліс. Тихо тут і урочисто. Ні в одній церкві не чую такої побожності. От на коліна впаду й почну молитися...» [15, 38]. Описи природи - поетичні мініатюри, які творяться завдяки алюзіям, аплікаціям і порівнянням. Особливо прекрасні заключні абзаци роману. Мотив «воскресіння з мертвих» гір і горян сягає найперше Книги Книг, а також текстів Шевченка, прагнень Духновича «всеобщего В о с к р е с е н і я !» Русина [7, 93], тичинівського «Золотого гомону» - «Предки встали з могил; / ...Предки жертви сонцю приносять...» [15, 552]. Словом, поезику роману можна порівняти з симфонічною кантатою, в якій вчувається хорал землі, яка «узріла свого Творця в безмежних висотах неба, що дихав зливою сонця, натхненний страшною силою чину. Вона ожила» [15,261].

Саме через введення Самчуком в канву твору роздумів про значимість Біблії, про її читання й потрактування

гуцулами, отже через символіку цього універсального тексту, автор роману підносить національну тему до загальнолюдських проблем.

Література:

1. Антонич Б. -І. Твори / Редактор-упорядник М. Н. Москаленко - К. : Дніпро, 1998. - 591 с.
2. Бача Ю. «...А на батька пам'ятайте...». Про життєвий і творчий шлях О. Духновича // Духнович О. Твори. - Ужгород: Карпати, 1993. - С. 5-16.
3. Висоцький Р. Змагання за Карпатський П'ємонт - Карпатську Україну // Над Бугом і Нарвою. - [Варшава]. - 1999. - № 5 - 6. - С. 23 - 25.
4. Вишенський І. Вибрані твори. - Л. : Каменяр, 1980. - 140 с.
5. Літературний словник -довідник. - К. : Академія, 1997. - 752 с.
6. Данилюк А. Г. Українська хата. - К. : Наукова думка, 1991. - 110 с.
7. Духнович О. Твори. - Ужгород: Карпати, 1993. - 254 с.
8. Жив'юк А. Карпатика Уласа Самчука // Самчук У. Гори говорять. - Ужгород: Карапати, 1996. - С. 263-271.
9. Кононенко В. Символи української мови. - Івано-Франківськ: Плай, 1996. - 270 с.
10. Маланюк Є. Поезії. - Л. : УПІ ім. І. Франка; Фенікс Лтд., 1992. - 686 с.
11. Мишанич О. Політичне русинство - сепаратизм у дії // Літ. Україна. - 1999. - 13 травня. - С. 2.
12. Повість минулих літ / Переказ В. Близниця - К. : Веселка, 1989. - С. 223.
13. Потапенко О. І. , Дмитренко М. К. та ін. Словник символів. - К. : Ред. часоп. Народознавство, 1997. - 156 с.
14. Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст. : У 3-х книгах. - Кн. 1. /Упоряд. В. Яременко, Є. Федоренко. - К. : Дніпро, 1993. - С. 552-556.
15. Самчук У. Гори говорять. - Ужгород: Карапати, 1996. - 261 с.
16. Франко І. Зібрання творів : У 50-ти тт. - Т. 46. - Кн. 2: Историчні праці (1891-1897). - К. : Наукова думка, 1986. - С. 339 - 350.
17. Шевченко Т. Повне збір. творів: В 10 т. . - Т. 1. Поезії 1837-1847 / Білецький О. - К. : Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка , 1951. - 613 с.